

שיעור כה

"בן חמש שנים למקרא" "בר שית למקרא"

(בבא בתרא כא ע"א)

פתיחה

- א. מיקומה של המשנה בפרקי אבות ובמדרש תנחומא
ב. "בן חמש שנים למקרא" אל מול "ומכניסין אותן כבן שש כבן שבע", "בציר מבר שית לא תקבל",
ו"בר שית למקרא"
ג. יודע לדבר – אביו מלמדו תורה
ד. יישום האמור במשנה: "בן חמש שנים למקרא... בן עשר למשנה, בן חמש עשרה לתלמוד"
במהלך הדורות
1. המעבר מלימוד בעל פה ללימוד מהכתב
2. הסכנות החינוכיות בלימוד פשטי המקראות
3. אין הלכה כמשנה באבות, אלא כדברי הגמרא לעולם "ישלש אדם תלמודו"
4. בן עשר למשנה – אין ללמוד משניות למדניות, אך ניתן ללמוד משניות הלכתיות מעשיות
ה. מקרא, משנה, תלמוד – קריאה, שינון, לימוד מעמיק

פתיחה

במשנה (אבות ה, כא) נאמר: "בן חמש שנים למקרא, בן עשר למשנה... בן חמש עשרה לתלמוד". בגמרא (בבא בתרא כא ע"א) נאמר: "עד שית לא תקביל", ובגמרא (כתובות נ ע"א) נאמר: "בר שית למקרא".
בסוגיה זו נלבן את תוכנה של ההוראה במשנה באשר לתוכני הלימוד ובהתאם לגיל ובהשוואה לאמור בסוגיית הגמרא בבבא בתרא, נעסוק בשאלה מדוע לא קיימו ולא מקיימים את האמור במשנה ובגמרא.

א. מיקומה של המשנה בפרקי אבות ובמדרש תנחומא

במשנה (אבות ה, כ) שקודמת למשנה שבה אנו מבקשים לעסוק נאמר:

כה. "בן חמש שנים למקרא", "בר שית למקרא"

יהודה בן תימא אומר: הוי עז כנמר, וקל כנשר, ורץ כצבי, וגבור כארי, לעשות רצון אביך שבשמים. הוא היה אומר: עז פנים לגיהנם, ובשת פנים לגן עדן. יהי רצון מלפניך ה' אלהינו שתכנה עירך במהרה בימינו ותן חלקנו בתורתך.

הסיפא של המשנה, "יהי רצון מלפניך...", נראית כחותמת את הפרק. ואכן כך כתב רבנו שמחה (מחזור ויטרי סימן תכח) בסוף אותה משנה: "חסלת מסכת אבות". פרק ששי בפרקי אבות הוא מאוחר יותר, ועל כן הפרק החמישי הוא הפרק המסיים את פרקי אבות.¹ אמנם משנתנו מובאת בהמשך במחזור ויטרי, ולפיו יש נוסחאות שבהן היא נאמרה על ידי שמואל הקטן.

גם המאירי (בית הבחירה אבות ה, כא) כתב:

אפשר שהיה זה סיום המסכתא, אלא שניתוספו בה אחר כך דברים... וכן אין גורסין במשניות ישנות "הוא היה אומר בן חמש שנים" כו'. אלא אחר זו של "עז פנים" הביאו זו של "בן בג בג" (שם כב) עד "לפום צערא אגרא" (שם כג) והוא סיום המסכתא.

הרב שלמה עדני (מלאכת שלמה, אבות ה, כא) פירש משנה זו, אך כתב: "והרב ר' יהוסף מחקה לכולהו מתניתין, וכתב: בכל הספרים לא מצאתי משנה זו". אך בנוסחאות רבות מופיעה משנה זו בסוף פרק ה בפרקי אבות, ובמדרש תנחומא (פרשת קדושים, סי' יד) הסמיך ר' תנחומא את דברי המשנה על דרשת פסוק העוסק באיסור ערלה:

"ונטעתם כל עץ מאכל וערלתם ערלתו את פריו" (ויקרא יט, כג), מדבר בתינוק. "שלש שנים יהיה לכם ערלים" (שם), שאין יכול לא להשיח ולא לדבר. "ובשנה הרביעית יהיה כל פריו קודש" (שם כד), שאביו מקדישו לתורה, "הילולים לה" (שם). מהו הילולים? משעה שמהלל להקב"ה. "ובשנה החמישית תאכלו את פריו" (שם כה), משעה שהוא מתחיל לקרות בתורה. "להוסיף לכם תבואתו" (שם). מכאן שנו רבותינו: "בן חמש שנים למקרא, בן עשר למשנה". לפי שבעולם הזה אדם מוליד לו בן, ומוליכו לבית הספר, יגע עמו ומלמדו תורה.

1 ראה מפרשי המשנה לתחילת הפרק השישי: רש"י, רבנו שמחה מחזור ויטרי, תוספות יום טוב, מרכבת המשנה, מהר"ל דרך חיים ועוד. ראה: שמעון שרביט, מסכת אבות לדורותיה: מהדורה מדעית, מבואות, נספחים, ירושלים תשס"ד, עמ' 223-238, 266-278. ראה עוד: הרב נחום רבינוביץ, יד פשוטה, אישות טו, ב.

משנתנו ידועה לר' תנחומא בר אבא, אמורא ארץ ישראל, והוא אף דורש פסוק בענייני ערלה וממשיל את תוכן הפסוק לכתוב במשנה. דרשת הפסוק היא בעיקרה על השלב הראשון: "בן חמש שנים למקרא"².
במהלך הדורות היו רבים שכתבו שיש ללמוד דווקא כסדר הכתוב במשנה באבות – מקרא, משנה ואחר כך גמרא. להלן מקצת מקורות:

[1] אמר רבי אחא בר חנינא אמר רבי אסי אמר רבי יוחנן: במי אתה מוצא מלחמתה של תורה? במי שיש בידו חבילות של משנה (סנהדרין מב, א). רש"י (שם ד"ה מלחמתה): מלחמתה של תורה – הוריותיה ולעמוד על בוריה ועל עיקרה, לא כאדם המפולפל ומחודר ובעל סברא ולא למד משניות וברייתות הרבה כי מהיכן יתגלה הסוד, אלא בבעל משניות הרבה שאם יצטרך לו טעם בכאן ילמדנו מתוך משנה אחרת, או אם יקשה לו דבר על דבר – יבין מתוך משניות הרבה שבידו: הא מני – פלוני היא ששמענוהו במקום אחר אומר כך.
[2] אי איפשר לעולם בלא מקרא, בלא משנה, ובלא תלמוד. אבל אשרי אדם שעמלו בתלמוד, ולא שיהא דולג במקרא ובמשנה ויבא לתלמוד, אלא על מנת שילמוד מקרא ומשנה ויבא לתלמוד (מסכתות קטנות מסכת סופרים פרק טו וראה גם רא"ש, בבא מציעא, ב, ל).

[3] הראשונים התנאים והאמוראים והגאונים וכל האחרונים התחילו בסדר המסודר, ללמוד תחלה מקרא ואחר כך משנה ואחר כך תלמוד. ובדור הזה מתחילין בתלמוד שמחנכין הנער בן ששה ושבע בתלמוד ולבסוף יעלה אל המשנה, ולא לתלמוד רק שמחפשים בהלכות פסוקות... עכשיו לא נשאר לא תלמוד ולא שום דין ולא שום הוראה רק ע"י חפוש (מהר"ל, דרך חיים על אבות ו, ה).³

[4] שילמד מקרא כולו, ואחר כך משנה כולה, ואחר כך תלמוד (הרב יום טוב ליפמן ה"ר, מעדני יום טוב, בבא קמא, הקדמה).

[5] הנער כשיתחיל ללמוד מקרא, לא יזוז עד גמר תורה ונביאים וכתובים היטב היטב, לא ידלג מפרשה לפרשה של שבוע, רק זה אחר זה, ולא יזוז משום פסוקים עד שידע הנער פירוש המלה עם הפעולה והחיבור, דהיינו ביאור

2 דרשת התנחומא מופיעה גם בילקוט שמעוני ויקרא רמז תרטו.

3 המהר"ל כתב על כך גם במקומות נוספים: תפארת ישראל פרק נו; גור אריה, דברים ו, ה. הוא נאבק באופן חריף נגד העניין, אך ציין שלא הצליח: "ובדורות האלו ובארצות אלו הולכים נתיבות עקלקלות, חושבים ללכת לפנים להגיע למקום חפצם, והנה הם שבים אחר... וכאשר רציתי לתקן מה שאפשר, הלא גם זה לא עלתה בידי" (גור אריה שם).

כה. "בן חמש שנים למקרא", "בר שית למקרא"

הפסוק. וגם חלק גדול מחכמת הדקדוק טוב ללמוד בעודו נער, שאז כתובים על לוח לבו והם לזיכרון תמיד. אחר כך משניות כולם מן שיתא סדרא שיהו שנונים בעל פה, ואחר כך התלמוד באורך ורוחב, ופוסקים, ואז 'מלאה הארץ דעה' (ישעיהו יא, ט) (של"ה תחילת מסכת שבועות).

רבנים ופוסקים נוספים כתבו דברים ברוח זו,⁴ אך נראה שגם בעבר לא הכול שמרו על סדרי לימוד אלו, והיו מבין גדולי ישראל, בעבר וגם כיום, שהורו על סדרי לימוד אחרים מהאמור במשנה באבות.⁵

יש לציין עוד שדברי המשנה לא נפסקו להלכה באופן זה ברמב"ם ובשולחן ערוך.⁶ אמנם יש בהם התייחסות לגיל שבו יש להתחיל ללמוד מקרא, אך הוא אינו תואם לדברי המשנה. להלן נעיין במקורות אחרים שעוסקים בתוכן הלימוד ובמסגרתו בגילים אלו,⁷ בהקבלה או בהתאמה למשנה באבות.

ב. "בן חמש שנים למקרא" אל מול "ומכניסין אותן כבן שש כבן שבע", "בציר מבר שית לא תקבל", ו"בר שית למקרא"

"בן חמש שנים למקרא" היא אמירה הנוגעת לתוכן שיש ללמד את הבנים, התלמידים. לא כתוב באופן ברור למי פונה משנה זו. הסבירות היא שהפנייה איננה לילד בן החמש אלא להוריו, או למערכת החינוך שאליה הוא משתייך.

4 מקורות נוספים מגדולי ישראל בעניין זה, ראה: הרב פרופ' יהודה לוי, שערי תלמוד תורה, עמ' קס-קע.

5 כך למשל העיד הרב יצחק בר ששת, שו"ת הריב"ש סימן שט, על נכדו: "ואודיעך כי בן בני ז"ל שלום לו. זה לי שנה וחצי הביאותיו מברצלונה פה ולנסיה. הנה הוא בשנת השמונה התחיל ללמוד בזה הקיץ משניות מברכות תענית ומגילה ראש השנה ויומא והיה אומר על פה כל מה שהיה לומד מהן ויש לו לב להשכיל תהלות לאל. ועתה מתחיל ללמוד סוגיא והוא משלש ימות החול שלישי בתלמוד שלישי במקרא ושלישי בפרשה".

6 על תוקפה של מסכת אבות כמקור הלכתי מחייב, ראה: הרב מרדכי הכהן, "מסכת אבות בהלכה", כנס תורה שבעל פה, ד (תשכ"ב), עמ' קכב-קמא; הרב משה רוד לוונטל, "ההלכה במסכת אבות", המעיין, לט/ג (תשנ"ט), עמ' 45-50.

7 הצורה 'גילאים' מקובלת כיום בלשון רבים כריבוי של המילה גיל. אך בלשון חז"ל המילה 'גילים' היא הריבוי של גיל: "אמר ר' יוחנן בן ר' שמעון בן יהוידק: אמר הקדוש ברוך הוא למשה: דורות דורות וגילים גילים הם, כבר עבר דורך וגילך, מה אתה עושה כאן 'הן קרבו ימך' " (דברים רבה [ליברמן] פרשת וילך). כך יש לומר גם בעברית תקינה: גילים ולא גילאים. כמו: דין-דינים, כיס-כיסים, שיר-שירים, וכד'.

בגמרא (כא ע"א) מתוארות הדרכים שבהן לימדו תורה, והניסיונות למצוא פתרונות לכך שלא ייווצר מצב שיש כאלו שלא ילמדו תורה כי אין מי שילמדם. לאחר כמה ניסיונות תיקן יהושע בן גמלא את תקנת בתי הספר:

דאמר רב יהודה אמר רב: ברם, זכור אותו האיש לטוב ויהושע בן גמלא שמו, שאלמלא הוא נשתכח תורה מישראל... שבא יהושע בן גמלא ותיקן שיהו מושיבין מלמדי תינוקות, בכל מדינה ומדינה ובכל עיר ועיר, ומכניסין אותן כבן שש כבן שבע.

תקנתו היא הקמת מסגרות לימודיות בכל מקום, והגיל שבו יתחילו ללמוד במסגרות אלו יהיה שש או שבע. לא נאמר בתקנה מה ילמדו אותם באותן מסגרות, וכן לא נאמר גיל מדויק אלא "כבן שש כבן שבע" - "כבן שש בבריא כבן שבע בכחוש" (תוספות שם ד"ה כבן), או "כל חד וחד לפום חורפיה, ולפום בריאותיה" (יד רמה ב"ב שם) - בהתאם לבשלות התלמיד ולפי מצב בריאותו. "כבן שש כבן שבע" מאפשר להורים ולכל העוסקים במערכת החינוך המקומית להפעיל שיקול דעת על מנת לקבוע באיזה שלב כל תלמיד מתאים ובשל להיכנס למסגרת. ההנחיה להכניס למסגרת לימודית "כבן שש או כבן שבע" נוגעת לרוב המוחלט של התלמידים, אך בוודאי ישנם תלמידים שיהיו בשלים ומתאימים עוד לפני שמלאו להם שש שנים, ויש שלא יהיו מתאימים גם לאחר שימלאו להם שבע שנים.⁸

על פי הגמרא, גיל הכניסה למסגרת בית ספרית - גיל שש או שבע - איננו תואם את הגיל שבו על הילד ללמוד מקרא - גיל חמש. יש ללמד את התלמיד מקרא מגיל חמש בטרם ייכנס ללמוד בתוך מסגרת, וכפי שמשמע מדברי התוספות הרא"ש (מופיע בשיטה מקובצת ב"ב שם) שהביא את דברי התוספות, ושאל על ההתאמה בין תקנת יהושע בן גמלא לבין המשנה באבות:

כבן שש כבן שבע. שש לבריא וכו' ככתוב בתוספות. והא דתנן במסכת אבות "בן חמש למקרא"? היינו לגלגל עמו שאביו מלמדו מעט מעט, ובן שש ספי ליה כתורא.

לדבריו, ההוראה "בן חמש שנים למקרא" היא לאב שילמד מקרא בנחת עם בנו, ואחר כך יכניס אותו למסגרת ושם ילמדו אותו תורה בעל כורחו, כמו שמאכילים ומשקים

8 בשלב שקדם לתקנת יהושע בן גמלא נאמר: "התקינו שיהו מושיבין בכל פלך ופלך ומכניסין אותן כבן ט"ז כבן י"ז". גם כאן יש להסביר שהגיל לא ממוקד כדי לאפשר שיקול דעת והתאמה נכונה.

כה. "בן חמש שנים למקרא", "בר שית למקרא"

לשור בעל כרחו (ע"פ רבנו גרשום), או כמו שנותנים עול לשור על צווארו בעל כורחו (ע"פ רש"י).

בגמרא (שם) מיד לאחר שהובאה תקנתו של יהושע בן גמלא נאמר:

אמר ליה רב לרב שמואל בר שילת: עד שית לא תקביל, מכאן ואילך קביל ואספי ליה כתורא.

רב שמואל בר שילת היה אמורא בבלי בדור הראשון והשני. הוא היה מלמד תינוקות (בבא בתרא ח ע"ב; כתובות סב ע"א) וקיבל הדרכה מהאמורא רב כיצד לנהוג. ההדרכה כאן היא שלא לקבל ילד מתחת לגיל שש, אלא רק לאחר גיל שש ואז "להאכיל" אותו כמו שור.

דברי רב לרב שמואל בר שילת תואמים במידה מסוימת את תקנת יהושע בן גמלא, אם כי יהושע בן גמלא תיקן שהגיל המתאים למסגרת לימודית הוא שש-שבע, ואילו רב הורה שלא לקבל תלמיד שהוא מתחת לגיל שש, אך מגיל שש ואילך "אספי לי כתורא". גם כאן לא כתוב מה התוכן הנלמד במסגרת הלימודית.

דברי רב לרב שמואל בר שילת נזכרו גם בגמרא (כתובות נ ע"א):

אמר רב יצחק: באושא התקינו שיהא אדם מתגלגל עם בנו עד שתים עשרה שנה, מכאן ואילך יורד עמו לחייו.⁹ איני? והא אמר ליה רב לרב שמואל בר שילת בציר מבר שית לא תקביל, בר שית קביל וספי ליה כתורא? אין, ספי ליה כתורא, מיהו אינו יורד עמו לחייו עד לאחר שתים עשרה שנה. ואיבעית אימא: לא קשיא, הא למקרא הא למשנה, דאמר אביי אמרה לי אם: בר שית למקרא, בר עשר למשנה.

תקנות אושא הן תקנות שתיקנו הסנהדרין בעיר אושא שבאזור הגליל התחתון, לאחר שהסנהדרין גלתה מירושלים בעקבות חורבן הבית השני (ראש השנה לא ע"ב). תקנה זו קבעה שעד גיל שתים עשרה יש לנהוג עם הילד בנחת וברכות בכל הנוגע לתלמוד תורה, ומגיל שתים עשרה ואילך יש לדחוק בו ביד קשה על מנת שילמד.

על כך הקשתה הגמרא מדברי רב לרב שמואל בר שילת שהורה שמגיל שש יש להאכילו כמו שור? תשובתה הראשונה של הגמרא היא שאמנם רב הורה לתלמוד עם

9 "יורד עמו לחייו" - הכוונה שהאב מעניש ומכריח את הבן לתלמוד תורה במסגרת: "לדרותו ברצועה ובחוסר לחם" (רש"י כתובות שם); "כופהו לעסוק בתורה בכל כחו" (רש"י במהדורא קמא, מובא בשיטה מקובצת כתובות שם); "מכה אותם על הלחי ומכריחם לתלמוד תורה" (רבינו יונה, מובא בשיטה מקובצת כתובות שם).

התלמיד בעל כורחו אך לא להענישו על כך. רק מגיל שנים עשרה "יורד עמו לחייו". התשובה השנייה מבחינה בין מקרא לבין משנה: "בר שית ספי ליה כתורא" – הכוונה ללימוד מקרא, ותקנת אושא ש"יורד עמו לחייו" היא בנוגע ללימוד משנה. על כך הובאה בגמרא אמירה של אביי בשם "אם" (מניקתו או מגדלתו): "בר שית למקרא, בר עשר למשנה". יש להתחיל ללמד מקרא מגיל שש ואז "ספי ליה כתורא", בגיל עשר יש להתחיל ללמד משנה, ומגיל שנים עשרה "יורד עמו לחייו".¹⁰

דברי אביי בשם "אם" – "בן עשר למשנה", תואמים לדברי המשנה באבות.¹¹ אך ראשונים שואלים על אי ההתאמה בין דברי אביי בשם "אם" שאמרה "בר שית למקרא" לבין האמור במשנה באבות "בן חמש למקרא"? תשובותיהם של הראשונים הן ניסיונות להתאים בין המשנה באבות לדברי אביי בשם "אם":

- [א] ואומר מורי הרב נר"ו שנוכל לתרץ גם את זה על הדרך האחת ולומר, דבן חמש מכניסין אותו מעט מעט, אבל מבר שית כופין אותו ומלעיטין אותו בעל כרחו, כמו שמלעיטין את השור. ומכל מקום אם הבן בריא, טוב הוא להכניסו קודם לכן (תלמידי רבינו יונה בשיטה מקובצת כתובות שם).¹²
- [ב] ...ויש מתרצין הכי הא דאמרינן בן חמש למקרא רצה לומר בסוף חמש, ומאי דאמרינן הכא בן שש רצה לומר בתחילת שש, ונמצא שהכל אחד (תלמידי רבנו יונה שם).
- [ג] ואחרים פירשו בר שית שלימות. ומתניתין דאבות - ללמדו אביו, והכא ללמדו בבית רבן של תינוקות (ריטב"א כתובות שם).
- [ד] והא דתנן במסכת אבות (פ"ה מכ"א) 'בן חמש שנים למקרא' בברייתא לגמרי (תוספות בבא בתרא כא ע"א ד"ה בבציר).

10 כך על פי כתובות נ ע"א תוספות ד"ה שיהא, ד"ה וספי, ד"ה בר, וכן: מהרש"א, מהר"ם שיף, הפלאה כתובות שם; ים של שלמה, כתובות ד ס' כז; תוספות רא"ש כתובות שם; רבינו יונה בשטמ"ק שם. ראה בפני יהושע שהסביר באופן אחר. אמנם הרי"ף (כתובות יח ע"א מרפי הרי"ף) לא הביא את התשובה "אין, ספי ליה כתורא, מיהו אינו יורד עמו לחייו עד לאחר שנים עשרה שנה", אלא רק את התשובה המבחינה בין מקרא לבין משנה. לפי הרי"ף באושא התקינו שלמשנה מגיל שנים עשרה "ספינן ליה כתורא", ורב הורה אח"כ לרב שמואל בר שילת שגם למקרא, מבן שש "ספינן ליה כתורא".

11 המהר"ם שיף (כתובות שם) שאל מדוע הובא עניין זה משמה של "אם" ולא מהמשנה באבות. ראה תשובתו שם.

12 גם הרב מנחם המאירי (כתובות נ ע"א) כתב בנוגע להכנסת תלמיד קטן מגיל שש: "מבן שש ולמטה אם התינוק חלוש אין ראוי להכניסו בעול תורה. ואם הוא בריא וחזק מכניסו קודם זמן זה. ושיעור הקדמתו כפי כחו של בן ושפע לשונו וטוב שכלו".

כה. "בן חמש שנים למקרא", "בר שית למקרא"

השוני בשנים כא לכטא הדרגה בלימוד הבן, או שההתאמה היא בין סוף גיל חמש לתחילת גיל שש, או שהדבר תלוי בשאלה ממי לומד הבן – מהאב (בן חמש) או אצל מלמד במסגרת בית ספרית (בן שש), או שהדבר תלוי ביכולתו הפיזית של התלמיד ובבשלותו.

העיקרון שמופיע בנוגע לגיל שבו יש להתחיל ללמוד מקרא – "בן חמש למקרא", הוא שהדבר תלוי ביכולת הלימודית והנפשית של התלמיד. ניתן להחיל עיקרון זה גם בנוגע לגיל בו יש להתחיל ללמוד משנה – "בן עשר למשנה", או אף בנוגע לגיל שבו יש להתחיל ללמוד תלמוד – "בן חמש עשרה לתלמוד". ניתן יהיה להציע שהדבר תלוי ביכולת ובבשלות של התלמיד.

דברי המשנה מציבים גילים ללימוד מקרא, משנה ותלמוד שמתאימים לרוב התלמידים, אבל ניתן להתחיל קודם לכן אם התלמיד מסוגל ובשל, או לאחר את הלימוד אם התלמיד לא מסוגל ולא בשל.

ייתכן שכך יש להסביר גם את דברי רב לרב שמואל בר שילת "בציר משית לא תקביל". קביעת הגיל נועדה לקבוע שהמסגרת הלימודית לילדים רגילים היא מגיל שש ומעלה, אך במקרים שבהם יש בשלות והתאמה, ניתן לקבל תלמידים צעירים יותר. כשם שכיום מקובל "להקפיץ" תלמידים מוכשרים ומתאימים, לאחר בדיקת בשלות ויכולת שכלית וחברתית.

ג. יודע לדבר, אביו מלמדו תורה

לימוד מקרא על ידי האב בגיל צעיר מאוד כשהוא יודע לדבר, נזכר בתוספתא (חגיגה [ליברמן] א, ב):

קטן... יודע לדבר, אביו מלמדו – שמע, ותורה, ולשון קודש.

במדרש ההלכה (ספרי דברים פיסקא מו) מעוגנת ההוראה בדרשת הפסוק:

"ולמדתם אותם את בניכם" (דברים יא, יט) ... מיכן אמרו כשהתינוק מתחיל לדבר, אביו מדבר עמו בלשון הקודש ומלמדו תורה. ואם אין מדבר עמו בלשון קודש ואינו מלמדו תורה, ראוי לו כאילו קוברו, שנאמר: "ולמדתם אותם את בניכם לדבר כם", אם למדתם אותם את בניכם "למען ירבו ימיכם וימי בניכם" (שם כא), ואם לאו, למען יקצרו ימיכם. שכך דברי תורה נדרשים מכלל הן לאו, ומכלל לאו הן.¹³

13 מדרש זה הובא ברש"י על התורה שם.

בריייתא זו מופיעה בירושלמי (סוכה ג, יב) כך:

יודע לדבר, אביו מלמדו לשון תורה.

בגמרא (סוכה נב ע"א) מופיע כך:

תנו רבנן: קטן היודע... לדבר, אביו לומדו תורה וקריאת שמע. תורה מאי היא?
אמר רב המנונא: "תורה צוה לנו משה מורשה קהלת יעקב". קריאת שמע מאי
היא? פסוק ראשון.¹⁴

בכל המקורות נזכר שהאב חייב ללמד את הבן תורה, ויש מקורות שנזכרו גם קריאת
שמע וכן לשון קודש או לשון תורה. הרמב"ם (הל' תלמוד תורה א, ו) פסק:

מאימתי אביו חייב ללמדו תורה? משיתחיל לדבר מלמדו "תורה צוה לנו משה"
ו"שמע ישראל". ואחר כך מלמדו מעט מעט פסוקים פסוקים, עד שיהיה בן
שש או בן שבע, הכל לפי בוריו, ומוליכו אצל מלמד התינוקות.

לפי הרמב"ם יש ללמד פסוקים נוספים מהזמן שבו הילד יודע לדבר עד שיהיה ניתן
להכניס אותו למסגרת - מלמד תינוקות בגיל שש או שבע. הרמב"ם לא כתב אילו
פסוקים יש ללמד, וכנראה הדבר תלוי ביכולת ובכישורים של כל ילד.¹⁵

14 בגמרא בבא בתרא יד ע"א נאמר שר' אמי כתב ארבע מאות פעמים את הפסוק: "תורה צוה לנו
משה", וכתב ר"ת (תוספות שם ד"ה דילמא) שפסוק זה נקרא תורה על פי האמור בסוכה מב ע"א.
הרב יששכר תמר (עלי תמר סוכה ג, יב) כתב שייתכן שר' אמי כתב זאת על מנת ללמד תינוקות.
הפסוק "שמע" הוא עיקר עול מלכות שמים (ברכות יג ע"א).

15 הרמב"ם (הל' אישות כא, יז) פסק: "הגרובה אין לה מזונות אף על פי שהיא מניקה את בנה, אבל
נותן לה יתר על שכרה דברים שהקטן צריך להן מכסות ומאכל ומשקה וסיכה וכיוצא בזה, אבל
המעוברת אין לה כלום. שלמו חדשיו וגמלתו אם רצת המגורשת שיהיה בנה אצלה אין מפרישין
אותו ממנה עד שיהיה בן שש שנים גמורות אלא כופין את אביו ונותן לו מזונות והוא אצל אמו,
ואחר שש שנים יש לאב לומר אם הוא אצלי אתן לו מזונות ואם הוא אצל אמו איני נותן לו כלום".
על דברי הרמב"ם הללו השיג הראב"ד: "אין מפרישין אותו ממנה עד שיהיה בן שש גמורות אלא
כופין את אביו - אמר אברהם, אין הדעת סובלת שנכוף את האב להפריד בנו ממנו עד שיהא בן
שש, והלא הוא חייב לחנכו תורה בן ארבע ובן חמש ואיך יחנכנו והוא גדל בין הנשים". לפי
הראב"ד החובה המוטלת על האב ללמד את בנו "תורה ציווה לנו" ופסוקים נוספים, היא סיבה
מספקת כדי שהבן יהיה אצלו ולא אצל אמו, עוד לפני שמלאו לו שש שנים. המגיד משנה (שם)
השיב בפשטות על השגת הראב"ד: "ואין זה קושיא. שחונך זה אפילו הוא אצל האם יכול הוא
לחנכו לפעמים לכשיבא אצלו". אך ראה בשו"ת הרא"ש כלל פב, ב שמשמע שחולק על הרמב"ם.
ראה באריכות בעניין זה בברכי יוסף, יו"ד סי' רמה, ט.

כה. "בן חמש שנים למקרא", "בר שית למקרא"

בהלכות הקשורות ללימוד תורה במסגרת בית הספר המשיך הרמב"ם (שם ב, ב) והוסיף על ההלכה הקודמת:

מכניסין את התינוקות להתלמד כבן שש כבן שבע לפי כח הבן ובנין גופו, ופחות מבן שש אין מכניסים אותו.

השולחן ערוך כתב (יו"ד רמה, ה):

מאימתי מתחיל ללמד לבנו? משיתחיל לדבר מתחיל ללמדו: "תורה צוה לנו משה" (דברים לג, ד), ופסוק ראשון מפרשת שמע (דברים ו, ד). ואחר כך מלמדו מעט מעט, עד שיהא כבן ששה או כבן שבעה, ואז מוליכו אצל מלמדי תינוקות.

יושם לב שלשונו של השולחן ערוך דומה ללשון הרמב"ם, אלא שהרמב"ם כתב שמלמדו "מעט מעט פסוקים פסוקים" והשולחן ערוך השמיט את המילים "פסוקים פסוקים". ייתכן שלדעת השולחן ערוך מלמדו מעט מעט תכנים תורניים אחרים, אך לאו דווקא פסוקים.

הלכה נוספת בעניין כתב השולחן ערוך (שם סעיף ח):

מכניסים התינוקות להתלמד, בן חמש שנים שלימות, ובפחות מכאן אין מכניסין אותו. ואם הוא כחוש, מכניסין אותו בן ו' שנים שלימות. הגה: ומ"מ מיד שיהיה בן ג' שנים שלימות מלמדין אותו אותיות התורה, כדי שירגיל עצמו לקרות בתורה (הרב אברבנאל בפירוש לאבות)

הלכה זו שונה מדברי הרמב"ם. הגיל שבו יש להכניס התלמיד למסגרת על פי השולחן ערוך הוא חמש-שש, ועל פי הרמב"ם שש-שבע. הרמב"ם כתב במפורש שאין מכניסים ילד למסגרת כשהוא פחות מגיל שש, ולפי השולחן ערוך מכניסים ילד למסגרת כשהוא בן חמש.

הרמ"א הוסיף כאן על פי האברבנאל, שבגיל שלוש יש ללמד את הילד לקרוא אותיות. על כך העיר הגר"א (שם ס"ק יט): "איני מבין שיחתו, דהא מיד שמתחיל לדבר חייב כנ"ל". נראה שאין סתירה בין הדברים. אכן, מעת שהילד יודע לדבר, אביו מלמדו קריאת שמע ופסוקים נוספים, והאברבנאל הוסיף שעל האב ללמדו לקרוא כדי שהילד יוכל לקרוא בתורה בכוחות עצמו.¹⁶

16 ראה גם שו"ע הרב בתחילת הל' תלמוד תורה; ערוך השולחן, יו"ד סימן רמה, ב.

ממכלול המקורות עולה שההוראה לאב היא להתחיל ללמד את הבן קריאת שמע ופסוקים נוספים מהתורה, ואף ללמד אותו לקרוא אותיות כבר בגיל מוקדם, מעת שיודע לדבר או מגיל שלוש. גיל הכניסה לבית הספר הוא בגיל חמש-שש (ע"פ השולחן ערוך) או גיל שש-שבע (לפי הרמב"ם).

אם כך, מה משמעות הקביעה במשנה: "בן חמש שנים למקרא"? נראה שהגיל במשנה בא לציין תחום מתאים להוראה באזור גיל חמש, לפניו או אחריו; הדברים תלויים בנסיבות משתנות או בתקופות שונות. בהתאם לכך יש לפרש גם את המשך המשנה: "בן עשר למשנה... בן חמש עשרה לתלמוד". אין הכוונה לגיל ממוקד, ושכאלו אסור ללמוד מקרא לפני גיל חמש, או משנה לפני גיל עשר או תלמוד לפני גיל חמש עשרה. הגיל האמור בכל תחום לימוד מציין את אזור הגיל ולא את תחילת נקודת הזמן.

כך יש לפרש את המשך המשנה (אבות ה, כא):

בן שלוש עשרה למצוות, בן שמונה עשרה לחופה, בן עשרים לרדוף, בן שלשים לכח, בן ארבעים לבינה, בן חמשים לעצה, בן ששים לזקנה, בן שבעים לשיבה, בן שמונים לגבורה, בן תשעים לשוח.

המשנה עוסקת במעשים - חופה, לרדוף; בתכונות - כוח, בינה, עצה; במצבים: שיבה, לשוח. כל הגילים הנזכרים אינם מציינים גיל ממוקד, אלא אפיון של פרק זמן בחיים, אך הם יכולים להשתנות ולהיות מוקדמים או מאוחרים.

"בן שלוש עשרה למצוות" - מגיל זה הוא מתחייב בכל המצוות והעונשים שבתורה,¹⁷ אך החינוך למצוות מתחיל קודם לכן:

התינוקות אין מענין אותן ביום הכפורים, אבל מחנכין אותם לפני שנה ולפני שנתים בשביל שיהיו רגילין במצוות (משנה יומא ח, ד [תוספתא יומא ד, ב]).

17 משנה נדה ו, יא; תוספתא חגיגה א, ג. לפי הרא"ש (שו"ת, כלל טז, א) גיל שלוש עשרה למצוות הוא הלכה למשה מסיני. ראה קידושין סג ע"ב: "בני זה בן י"ג שנה ויום אחד... נאמן לנדרים ולחרמים ולהקדשות ולערבים, אבל לא למכות ולעונשים". מכאן, שמגיל שלוש עשרה שנה ויום אחד לבן, ומגיל שתים עשרה שנה ויום אחד לבת, נענשים במלקות ובעונשים אחרים. ראה רש"י ותוספות שם. ועיין גם נידה מה ע"ב וברש"י שם ד"ה לעונשין. ראה המיוחס לרש"י לנזיר כט ע"ב ד"ה ור' יוסי, והמיוחס לרש"י לאבות ה, כא. ראה בתוספות יום טוב למשנתנו, לפיהם "איש" האמור בתורה הוא בן שלוש עשרה. ראה לדבר מפסוק (בראשית לד, כה): "ויקחו שני בני יעקב שמעון ולוי אחי דינה איש חרבו", ולפי המדרש היה לוי באותה שעה בן שלוש עשרה: ראה בראשית רבה, מהדורת תיאודור-אלבק, פרשה פ.

כה. "בן חמש שנים למקרא", "בר שית למקרא"

קטן שאינו צריך לאמו חייב בסוכה (משנה סוכה ב, ח).¹⁸
תנו רבנן: קטן היודע לנענע חייב בלולב, להתעטף חייב בציצית, לשמור
תפילין אביו לוקח לו תפילין... יכול לאכול כזית צלי שוחטין עליו את הפסח
(בריייתא סוכה מב ע"א-ע"ב).
אם יכול לעלות ולאחוז בידו של אביו מירושלים להר הבית חייב (חגיגה ו, א).
כך גם באשר להוראה: "בן שמונה עשרה לחופה". בגמרא מסופר על רב חסדא שנשא
אשה קודם לגיל זה, ומעשיו נזכרו להלכה:

אמר רב חסדא: האי דעדיפנא מחבראי דנסיבנא בשיתסר, ואי הוה נסיבנא
בארביסר הוה אמינא לשטן גירא בעיניך (קידושין כט ע"ב-ל ע"א).¹⁹
האיש מצווה על פריה ורביה אבל לא האשה. ומאימתי יתחייב האיש במצוה
זו? מבן שש עשרה מבן שבע עשרה (רמב"ם הל' אישות טו, ב).²⁰
ומצוה על האדם שישא אשה כשהוא בן י"ח שנים, דתנן בן י"ח לחופה. אבל
המקדים לישא כשהוא בן י"ג, מצוה מן המובחר (טור ושולחן ערוך אה"ע,
פריה ורביה סימן א).²¹

-
- 18 ראה גם סוכה ב ע"ב על שבעת בניה של הילני המלכה שישבו בסוכה, ובוודאי היו כיניהם גם קטנים.
- 19 בגמרא סנהדרין עו ע"ב ויבמות סב ע"א נאמר: "המדריך בניו ובנותיו בדרך ישרה, והמשיאן סמוך לפירקן, עליו הכתוב אומר 'וידעת כי שלום אהלך ופקדת נוך ולא תחטא' (איוב ה, כד)". רש"י: "סמוך לפירקן – עדיין קטנים הם". מהתוס' בסנהדרין ובכתובות שם משמע שהכוונה היא לבנים שהגיעו לגיל אחת עשרה וחצי או שתיים עשרה. ראה גם: שו"ת הרשב"א א סי' תתג. אך בשו"ת הרשב"א ד סי' רז הסביר שסמוך לפירקן הוא אחרי גיל שלוש עשרה.
- 20 כך הייתה גם הגרסה של הבית יוסף (טור, אה"ע סימן א) בדברי הרמב"ם. ראה גם ברמב"ם מהר' הרב יוסף קאפח. הרמב"ם ביסס את דבריו על הנהגתו של רב חסדא. כך הסביר את דברי הרמב"ם הרב נחום רבינוביץ', יד פשוטה שם. ראה עוד במהדורת הרב שבתאי פרנקל בשינויי נוסחאות, וכן בברכי יוסף יורה דעה סימן רמה אות ו. במפרשי הרמב"ם כתוב שהכוונה לסוף גיל שבע עשרה, כדי שדברי הרמב"ם יהיו תואמים למשנה. ראה במגיד משנה שם, שכתב שלפי דעתו יש לגרוס מבן שמונה עשרה כאמור במשנה באבות.
- 21 ראה שם בב"ח, וכן בב"ש ס"ק ג, ובט"ז ס"ק א. וכן בבן איש חי, פרשת שופטים, שנה ראשונה אות א. המאירי (בית הבחירה קידושין כט ע"ב) כתב: "ולעולם ישא אדם אשה בבחרותו כדי שלא יתמיד גדולו בהרהורין רעים ומחשבות נכריות שמאחר שהתמיד עצמו בהם לעולם אף לאחר שישא לא יהא בטוח בהם. ועקר הפרק בענין זה הוא מארבע עשרה שנה ולמעלה. דרך הערה אמר אחד מחכמיהם אנא נסיבנא בשיתסר ואי הוה נסיבנא בארביסר הוה אמינא לשטנא גירא בעינייה".

הגיל שנזכר במשנה באבות מצביע על כיוון, על גיל מתאים, אך אין הכוונה לומר שקודם לכן אסור לשאת אשה. אדרבה, בגמרא ובהלכה ההנחיה היא להתחתן בגיל צעיר יותר, אם כי נזכר בפוסקים שלא נהגו לכופף על נישואין בגיל צעיר, וכמובן העניין תלוי בבשלות ובהתאמה ובנתונים חשובים ומשמעותיים נוספים (רמ"א, אבן העזר שם).

כך גם באשר להוראות האחרות שבמשנה: "בן חמש שנים למקרא, בן עשר למשנה... בן חמש עשרה לתלמוד". אפשר ואף צריך להתחיל את הלימוד של התחומים הללו לפני הגיל האמור במשנה באבות. ההכנות ללימוד מקרא לפני גיל חמש, ההכנות ללימוד משנה לפני גיל עשר, וההכנות ללימוד גמרא לפני גיל חמש עשרה, רק יסייעו ויתרמו לבשלות הלימוד בגיל שמצוין במשנה באבות. הגיל במשנה מבטא את הכיוון הלימודי ואזור הגיל שבו יש בשלות טובה להתמקד בתחום דעת זה, אך אין לשלול לימוד תחום זה בגיל מוקדם יותר.

ד. יישום האמור במשנה: "בן חמש שנים למקרא... בן עשר למשנה, בן חמש עשרה לתלמוד" במהלך הדורות

יש מהפוסקים והמפרשים שעסקו בכירור הסיבה לכך שבמהלך הדורות לא הנהיגו את סדרי הלימוד כפי שכתוב במשנה באבות. להלן התייחסויות שונות:

1. המעבר מלימוד בעל פה ללימוד מהכתב

הרב יאיר בכרך (שו"ת חוות יאיר סימן קכד) כתב שבעבר הקפידו שלא לכתוב תורה שבעל פה ועל כן נדרש זמן רב ללמוד הכול בעל פה. אך כיום עם המצאת הדפוס, אין צורך להשקיע בלימוד בעל פה, וניתן לשנות את סדרי הלימוד:

קל וחומר מדורות הראשונים שהיה לכם פתוח כפתחו של אולם ואנן כנקב מחט סדקית (ע"פ עירובין נג ע"א). אבל אין זה מוכרח. רק בדורות ההם לא היו דברי המשנה בכתב והיה איסור לכותבם (ע"פ גיטין ס ע"א), כל שכן שלא היה דפוס כי נתחדש קרוב לדורות הללו כשלוש מאות שנה, לכן הוצרכו זמן רב ללימוד המשנה.²² ומ"מ ודאי לא היו מתחילין ללמוד עמהם דיוקי המשניות ודקדוקיהן ומה שנתחדש מרמיותן ומשינוי לשונם עד שלמדו כל או רוב

22 דברים דומים כתב הרב שלמה לונטשיץ (מחבר פירוש כלי יקר על התורה) בסוף ספר עמודי שש, פרק כד.

כה. "בן חמש שנים למקרא", "בר שית למקרא"

המשניות, והכי מוכח מה' שנים של מקרא שהיו לומדין כל תנ"ך עם בניהם לפני שהתחילו במשנה.

בהמשך תיאר החוות יאיר את סדר הלימוד שלו עד שהגיע לגיל בחרות:

וכך למד הגאון א"א זצלה"ה עמי בכל יום פרק משניות עם לימודי בבית רבי, עד שהגעתי לכלל בחרות בקראי גפ"ת בכל הש"ס.

גם הרב יחיאל מיכל אפשטיין (ערוך השולחן יו"ד רמה, יג) הלך בדרך זו:

תנן באבות (ה, כא) "בן חמש למקרא, בן עשר למשנה, בן ט"ו לתלמוד". והפוסקים לא הביאו זה. ונראה מפני שבימיהם שהיה כל המקרא כתוב בלא נקודות כספר תורה שלנו והיו צריכים להיות בקיאים בע"פ בנקודותיהם וטעמיהם וקרי וכתוב וחסירות ויתרות היו צריכים לזה חמש שנים. מה שאין כן בזמנינו זה. וכן המשנה היו לומדים בע"פ והיו צריכים חמש שנים להיות בקיאים בע"פ בכל מחלוקת התנאים, מה שאין כן בזמן הזה. והרי אנו רואים שכמעט הוא מהנמנעות לעסוק במקרא ה' שנים ובמשנה ה' שנים, ועוד שהתלמוד בבלי כלול מכולם כמ"ש ר"ת בקדושין (ל ע"א ד"ה לא צריכא).

הרב שניאור זלמן מלאדי (שולחן ערוך הרב ת"ת א, ו) הוסיף עוד שכיום שלומדים מהכתב, מטרת המלמד היא נתינת כלים שתאפשר לימוד עצמאי של המקורות:

ובזמן הזה שכל התורה שבעל פה היא כתובה לפנינו, אין צריך לשכור מלמד לבנו שילמדנו כל התורה שבע"פ אלא שילמדנו להבין היטב בתלמוד ברוב המקומות גם בהלכות וסוגיות העמוקות עם רוב הפוסקים ראשונים ואחרונים ויעמידנו על עיון ההלכה למעשה, שיוכל לעיין בעצמו לתלמוד ולהבין ולהורות כל הלכה למעשה מתוך עיון בתלמוד ופוסקים ראשונים ואחרונים, ואזי יוכל הבן לתלמוד בעצמו כל התלמוד והפוסקים לידע כל ההלכות של תורה שבע"פ שהן פירוש התרי"ג מצות ודקדוקיהן בטעמיהן ומקוריהן כאלו למדו המלמד. וכן כל התנ"ך ודרשות ההגדות.

ולכן לא נהגו עכשיו ללמד להתינוק כל התנ"ך כבימיהם רק תורה לבריה, כי סומכים שילמוד בעצמו כשיגדיל. מה שאין כן בימיהם שלא היו הנקודות וטעמים כתובים אלא בע"פ. ומכל מקום צריך ללמדו ולחזור עמו פעמים רבות כל פרשיות התורה שבהן כתובות המצות והמשפטים שהתלמוד מפרשן והפוסקים והתיבות ואותיות שבהן הן נדרשין תמיד בתלמוד.

2. הסכנות החינוכיות בלימוד פשטי המקראות

הרב שמואל הלוי וואזנר (שו"ת שבט הלוי ג, קמד; יא, רכו) הסביר שהשינוי נובע מכך שלימוד פשטי המקראות ללא דברי חז"ל מביא לידי כפירה:

אין ספק כלל שבימי התנאים ומהם הלאה הדרך היה ללמוד עם התלמידים כל התורה שבכתב ושבעל פה על הסדר ומשנתינו הוא (אבות ה, כא) "בן חמש למקרא, בן עשר למשנה, בן ט"ו לתלמוד", והיו לומדים מחמש עד עשר רק תורה שבכתב כל היום עד שהיו בקיאים בכל כ"ד כתבי קודש, וכן לענין משניות בחמש שבמשנה וכן לענין תלמוד בהלכות שבתלמוד, וכמו שכתב כל זה באורך בשו"ע הרב בעל התניא בה' תלמוד תורה פרק א, ואמרו בקידושין ל' ע"א כגון "זבולון בן דן שלמדו אבי אביו מקרא משנה תלמוד הלכות ואגדות". ומובן כי כאשר בקיאים כבר בעל פה כל התורה שבכתב וכל ששה סדר משנה אז גם מלאכת למוד התלמוד נקל לתפוס היות והוא בקי כבר במשניות ויסודות שעליו נבנה התלמוד. ועיין גם באיגרת הגר"א שכתב מדרכו לארץ הקדש שהזהיר להקדים לילדיו תורה שבכתב כולה, ובענין המשניות ידוע כמה רבינו מהר"ל מפראג זי"ע הרעיש על שמזניחין למודי המשנה ועל ידי זה חסר בקיאות היסודי בעיקרי התורה, עיין בספר נתיבות עולם ובתפארת ישראל, ומאד צווח ע"ז הגאון מהר"ל בדרוש התורה והמצות.

איברא ראיתי בדרשות החתם סופר זי"ע בדרוש לפ' בשלח (קי"ב ע"ב) שם האריך מרן להסביר דלא לחנם הפכו רבותינו דרך הלמוד ולמדו הנערים תחלה ש"ס על דרך הפשוט בבחינת לגמור ואח"כ לסבור, ואמר רב כהנא (שבת סג ע"א) "דכר הוינא בר ח"י הוי גמירנא לכל הש"ס ולא ידענא דאין מקרא יוצא מידי פשוטו", ואמרו בברכות כ"ט ע"ב מנעו בניכם מן ההגיון וכפרש"י שם ואל תרגילם במקרא יותר מדאי. אבל היה כוונתם לשם שמים כי פשוטי המקרא בלי דרשת חז"ל מביאים להפסד הדעות. וכבר מדורות וגם בדורנו אנו רואים בעלי מקרא ובעלי תנ"ך רחוקים מאמונה והם למכשול ולפוקה לבית ישראל, וגם מתערבים עם הגוים. ועל כן בזמנינו יסוד נאמן הוא שאע"פ שבודאי צריך ללמוד עם הנערים תחלה מקרא וחלק מתנ"ך, מ"מ עיקר היסוד והדגש על תורה שבע"פ להיות בקי במסורת תורה שבע"פ ודרשתם, ועל ידי זה נהיה אנחנו נפרדים מיתר העמים ומהמינים למיניהם, וכמובן שבמשך הזמן צריך אח"כ להשלים כל התנ"ך, וכמה חלקי החכמה אשר לא למדו בתחלה, אבל הם יסוד להבנת תורתנו הק' וע"ש בח"ס במה שהאריך בנועם דבריו בזה.

3. אין הלכה כמשנה באבות, אלא כדברי הגמרא לעולם "ישלש אדם תלמודו" הרב מנשה קליין (שו"ת משנה הלכות ה, קעז) כתב שאנו פוסקים כמו הגמרא (קידושין ל ע"א) "לעולם ישלש אדם שנותיו שליש במקרא שליש במשנה שליש בגמרא":²³

נמצא דלהלכה אנן פלגינן אהא מתניתין דלכל דבר צריך חמש שנים ללמוד שהרי צריך לשלש בתחלת לימודיו ולכן אבותינו קבלו ללמד הבנים באופן זה שמיד שיתחיל ללמוד מתחילין ללמוד עמו גמרא אף שעדיין לא השלים הני שנויים כנלפענ"ד נכון בס"ד.

4. בן עשר למשנה – אין ללמוד משניות למדניות, אך ניתן ללמוד משניות הלכתיות מעשיות

הרב יעקב לבנון (חנוך לנער, עמ' 70-76 |הוצאת ישיבת מצפה רמון, תשע"ה) סיפר על הדרכתו של הרב צבי יהודה קוק בעניין זה:

הרב צבי יהודה זצ"ל הורה שיש ללמוד נביאים כסדר וכן משניות. וכשהקשינו: משניות בגיל שש? והרי זו משנה מפורשת: "בן עשר למשנה"? השיב רבינו: בן עשר למשנה מתייחס לצד הלמדני של המשנה. ואכן אין ללמוד קודם גיל זה משניות למדניות כמו עירובין ויבמות, אבל מסכת ברכות רצוי ללמוד. הלא הם קוראים קריאת שמע ומברכים, ומניין יידעו דינים אלו אם לא מהמשניות?

23 לפי הרמב"ם הדרכה זו היא למבוגרים. כך נאמר בגמרא: "אמר ר' תנחום בר חנילאי: לעולם ישלש אדם שנותיו, שליש במקרא, שליש במשנה, שליש בתלמוד. מי ידע איניש כמה חיי? כי קאמרינן – ביומי" (עבודה זרה יט ע"ב). הרמב"ם (תלמוד תורה א, יא-יב) פסק: "וחייב לשלש את זמן למידתו, שליש בתורה שבכתב, ושליש בתורה שבעל פה, ושליש יבין וישכיל אחרית דבר מראשיתו ויוציא דבר מדבר וידמה דבר לדבר ויבין במדות שהתורה נדרשת בהן עד שידע היאך הוא עיקר המדות והיאך יוציא האסור והמותר וכיוצא בהן מדברים שלמד מפי השמועה, וענין זה הוא הנקרא גמרא. כיצד? היה בעל אומנות והיה עוסק במלאכתו שלש שעות ביום ובתורה תשע, אותן התשע קורא בשלש מהן בתורה שבכתב ובשלש בתורה שבעל פה ובשלש אחרות מתבונן בדעתו להבין דבר מדבר, ודברי קבלה ככלל תורה שבכתב הן ופירושו ככלל תורה שבעל פה, והענינים הנקראים פרס ככלל הגמרא הן. במה דברים אמורים? בתחילת תלמודו של אדם, אבל כשיגדיל בחכמה ולא יהא צריך לא ללמוד תורה שבכתב ולא לעסוק תמיד בתורה שבעל פה יקרא בעתים מזומנים תורה שבכתב ודברי השמועה כדי שלא ישכח דבר מדברי דיני תורה ויפנה כל ימיו לגמרא בלבד לפי רוחב שיש בלבו ויישוב דעתו". ראה גם בעבודה זרה יט ע"ב בתוס' תוד"ה ישלש, ריטב"א ור"ן, וכן בקידושין ל ע"א תוד"ה לא, ועוד ראשונים. ראה גם בטור ובשו"ע יו"ד סי' רמו, ח ובנו"כ. כאמור, הרב מנשה קליין, כתב שהלכה זו נאמרה גם לגבי תלמידים המתחילים את דרכם, ושלא נפסקה הלכה כמו המשנה באבות.

גם כאן לא נעסוק עימם בלמדנות ובפלפולנות אבל נפגיש אותם עם היסודות והעקרונות שבמשנה, אפשר גם מתוך שירה ונגינה (עמ' 70).
איננו מחכים בלימוד משנה לגיל עשר, כפי שהדריכנו רבינו הרב צבי יהודה זצ"ל, שאף התבטא פעם ואמר: 'האם זו גזירת הכתוב שלא ללמוד משנה עד גיל עשר?' (עמ' 74-76)²⁴

בהמשך תיאר הרב לבנון את סדר הלימוד בתלמוד התורה. משנה מכיתה ב', וגמרא מכיתה ו'.

ממכלול ההסברים, התמונה המתקבלת היא שבשל מספר נימוקים, כגון: שינויים בהנגשת הלמידה - המצאת הדפוס, אי היכולת להתמיד בלמידה של נושא אחד במשך חמש שנים, והחשש שמא לימוד פשוטי המקראות ללא דרשות חז"ל יביא ל"הפסד הדעת", לריחוק וניכור - שינו את סדרי הלימוד. כיוון אחר הוא שמשנה זו לא נפסקה להלכה, "ואין זו גזירת הכתוב", ויש הנחיות אחרות לסדרי הלימוד.

ה. מקרא, משנה, תלמוד - קריאה, שינון, לימוד מעמיק

עד עתה הבנתנו במשנה באבות הייתה שהמושגים מקרא, משנה ותלמוד הם הספרים שאנו קוראים להם בימינו בשמות אלו: מקרא - תורה שבכתב, תורה נביאים כתובים; משנה - דברי התנאים, משנה, תוספתא, ברייתות, מדרשי הלכה; תלמוד - דברי

24 הראי"ה קוק (אגרות הראי"ה חלק א, אגרת ז עמ' ט) כתב מכתב לאביו הרב שלמה זלמן בדבר הספק הלימודים של בנו, הרב צבי יהודה. תאריך המכתב: יום ה, תצא, תרנ"ט: "גם בני הנעים צבי יהודה שיחיה, בא הנה זה כב' שבועות (כשבועיים), אחרי שגמר בחדרו פרק הגזול עצים. ב"ה ראה בזמן הזה סימן יפה במשנתו". יש לציין שהרב צבי יהודה קוק היה אז בן שמונה וחצי! גם על הראי"ה קוק עצמו כתב הרמ"צ נריה, טל הראיה (מהד' תשמ"ה), שבגיל 12-13 למד הראי"ה קוק מסכת בבא בתרא וחולין עם תוספות, רי"ף ור"ן (עמ' כא, כג). בגיל 11 הוא למד עם אביו מסכת עבודה זרה (עמ' מה). כשהראי"ה כתב על תכנית הלימודים לשייבה המרכזית העולמית, הוא ייעד אותה לתלמידים מגיל שש עשרה עד גיל עשרים ושתיים: "התלמיד הבא להתקבל, צריך להיות... בקי לפחות בסדר גמרא אחד" (מאמרי הראיה, עמ' 63). נראה שקשה מאוד ללמוד בשנה אחת - מגיל חמש עשרה עד שש עשרה - סדר גמרא אחד, וההנחה היא שתלמידים אלו כבר למדו גמרא מגיל מוקדם יותר. אמנם ראה פירושו של הראי"ה קוק למשנה באבות, עולת ראייה, ב, עמ' קפא-קפב. הרב דוד כהן, "הרב הנזיר", משנת הנזיר, עמ' ה-ט, כתב שהוא החל ללמוד גמרא בגיל 7. בגיל 10 הוא ידע מסכת בבא מציעא ברמת בקיאות "על מחט". בנו של "הרב הנזיר", הרב שאר ישוב כהן, איש על העדה, עמ' 33-39, סיפר שמגיל עשר למד עם אביו בכל יום שעתיים מספר מסכתות מסדר נשים ונזיקין, עם ראשונים. את תוכן הלימוד והחידושים סיכם במכתבות שלהן קרא: אסיפת אליהו.

כה. "בן חמש שנים למקרא", "בר שית למקרא"

האמוראים, תלמוד ירושלמי ובבלי. אך ההנחיה "בן חמש עשרה לתלמוד" נאמרה במשנה בימי התנאים, ולא ייתכן שהכוונה היא לגמרא ולדברי אמוראים, מאחר שבימי התנאים עדיין אין גמרא ואין דברי אמוראים. כמו כן לא נזכר במשנה באבות גיל ללימוד הלכה וכן גיל ללימוד הגדה. וכי אין ללימוד תחומים אלו? המושגים מקרא, משנה ותלמוד נזכרים בדברי תנאים במקורות נוספים, ולהם משמעות אחרת. אין הכוונה לספרים המסוימים אלא לאופי ודרך הלימוד בגילים שונים. בגמרא (סוכה כח ע"א; בבא בתרא קלד ע"א) נאמר:

תנו רבנן: שמונים תלמידים היו לו להלל הזקן. שלשים מהם ראויים שתשרה עליהם שכינה כמשה רבינו. ושלשים מהן ראויים שתעמוד להם חמה כיהושע בן נון. עשרים בינונים, גדול שבכולן יונתן בן עוזיאל, קטן שבכולן רבן יוחנן בן זכאי.

אמרו עליו על רבן יוחנן בן זכאי שלא הניח מקרא, ומשנה, תלמוד, הלכות, ואגדות, דקדוקי תורה, ודקדוקי סופרים, קלים וחמורים, וגזרות שוות, תקופות וגימטריאות, שיחת מלאכי השרת, ושיחת שדים ושיחת דקלים, משלות כובסין משלות שועלים, דבר גדול ודבר קטן. דבר גדול מעשה מרכבה, דבר קטן הויות דאביי ורבא.

רבן יוחנן בן זכאי היה בימי חורבן הבית השני, והוא תנא שנזכר פעמים רבות במשנה בתוספתא ובמדרשים. מבין כל ידיעותיו הרבות שצוינו בברייתא, נתמקד במושגים משנה, גמרא, ובפירוש הגמרא למילים: דבר קטן – הויות אביי ורבא. הקושי העיקרי הוא במושגים תלמוד והויות אביי ורבא. רש"י שם פירש:

משנה – כגון משנה וברייתא של ששה סדרים.
גמרא – זו היא סברא, שהיו התנאים אחרונים מדקדקים בדברי הראשונים הסתומים לפרשם וליתן בהן טעם, כמו שעשו האמוראים אחר התנאים שפירשו דברי התנאים שלפניהן וקבעו בהן גמרא, ואותו דיוק שבימי התנאים נקרא תלמוד.

הויות דאביי ורבא – כל איבעיא להו לאביי ורבא הוה מספקא להו, ובכולן נתן את לבו ונתן בהן טעם, ובימי אמוראים נשתכחו.

התלמוד הוא העיון בסברה והדקדוק בדברי התנאים. רבן יוחנן בן זכאי עיין בעומק הדברים וכפי שעשו אחר כך האמוראים דוגמת אביי ורבא. המושג תלמוד איננו הספר או הספרים שאנו קוראים להם כיום תלמוד.

בתלמוד ירושלמי (וילנא) מגילה ג, א (וכן: כתובות יג ע"א; איכה רבה ב, ד) מתואר לימוד משנה בימים שלפני חורבן הבית השני, במקום שנקרא בית התלמוד:

אמר ר' יהושע בן לוי "וישרוף את בית ה' ואת בית המלך ואת כל בתי ירושלים ואת כל בית גדול שרף באש" (מלכים ב, כה, ט). "...ואת כל בתי ירושלים" - אלו ארבע מאות ושמונים בתי כנסיות שהיו בירושלים. דאמר ר' פינחס בשם ר' הושעיה: ארבע מאות ושמונים בתי כנסיות היו בירושלים, וכל אחת ואחת היה לה בית ספר ובית תלמוד. בית ספר למקרא, ובית תלמוד למשנה. וכולם עלה אספסיינוס.²⁵

מה משמעות השם 'בית תלמוד למשנה'? הרב יששכר תמר (ירושלמי שם) הסביר שהמושג "תלמוד" בתקופת התנאים היה שונה מהמושג "תלמוד" בתקופת האמוראים. בתקופת האמוראים השם תלמוד הוא מושג רחב שכולל את פירושי הגמרא למשנה ומקורות הלכותיה במדרשי הלכה לתורה, קובצי משניות של הלכות פסוקות ומשניות וברייתות הכוללות פירושים למשנה, מדרשי הלכה שונים, פירושים ומשא ומתן והלכות שהתחדשו בכל דור ודור ומדרשי אגדה של תנאים ואמוראים. לפיו:

ונראה שאכן שונה היה המושג תלמוד בתקופת התנאים מבתקופת האמוראים, שכן בתקופת התלמוד השם תלמוד הוא מושג רחב שכולל לא רק פירושי הגמרא למשנה ומקורות ההלכות של המשנה במדרשי הלכה לתורה, אלא שכולל גם קובצי משניות של הלכות פסוקות ומשניות וברייתות הכוללות פירושים למשנה וגם כמה מדרשי הלכות שונים ונוסף לזה פירושים במו"מ למשנה שהם התלמוד למשנה, ושוב באו שמועות אמוראים ומחלוקתן וגם הלכות שנתחדשו בכל דור ודור ונוסף לזה מדרשי אגדה של תנאים ואמוראים. ועיקר החידוש שנתחדש בתקופת האמוראים הוא, שנקבעו בסדר ובמטבע לשון אחיד לכל לומדי התלמוד.

מה שאין כן, בתקופת התנאים היו משניות פסוקות קצרות לחוד, ומשניות גדולות עם נמוקי המשנה לחוד ומדרשי הלכה לחוד ומדרשי אגדה לחוד. כתורה שבע"פ שהיה אמנם תוכן אחד אבל לא היה מטבע לשון אחיד אלא כל חכם וחסם מפרש ומבאר בלשונו ובהסברו כמו שאנחנו מפרשים ומסבירים הגמרא כל אחד ואחד לפי לשונו והסברו...

25 גם בירושלמי מעשרות ג, ג נזכר בית התלמוד ללימוד משנה.

כה. "בן חמש שנים למקרא", "בר שית למקרא"

ומלמדי המשנה היו נקראים תנאים, ובארמית מתניין כמו שכתוב בכמה מקומות, ומלמדי התלמוד נקראו בשם אמוראים שענינו מסבירים ומפרשים. מה שאין כן התלמוד בתקופת המשנה היה הרחבת ביאור המשנה בפירושה ובהסברה, כל חכם וחכם בלשונו ובסגנונו. והמלמד תלמוד היה נקרא משנה בפתח. והסבר וביאור התלמוד היה בבית משנה, ובית משנה היה גם לתלמיד מעשר שנים ועד ט"ו שלמד משנה בביאור קצר, וגם לבן ט"ו ולמעלה שעיסוקו היה בעיקר בתלמוד הרחב ומקום שניהם היה בישיבה שנקראת בית תלמוד, אבל בעיקר היה הלימוד במשנה בביאור רחב והיה שם ישיבה זו בית משנה. אולם בתקופת האמוראים שלמדו תלמוד הגדול הכולל הכל שכל הנחלים אל ים התלמוד בלשון אחד במטבע לשון קבוע נקראו המלמדים אמוראים. ובתי תלמוד ומשנה נקראו בתי מדרש, ישיבות ובתי תלמוד ומשנה.

התלמוד בתקופת המשנה היה הרחבת ביאור המשנה בפירושה ובהסברה, כל חכם וחכם בלשונו ובסגנונו. מלמד התלמוד היה נקרא משנה. התלמוד היה ההסבר וביאור של המשנה וזה היה נלמד בבית משנה. בית המשנה היה מיועד הן לתלמיד מגיל עשר שנים ועד חמש עשרה שלמד משנה בביאור קצר, הן לבן חמש עשרה ומעלה שעיסוקו היה בעיקר בתלמוד הרחב. מקום שניהם היה בבית שנקרא בית תלמוד. אולם בתקופת האמוראים שלמדו תלמוד הכולל הכול, נקראו המלמדים אמוראים, ובתי תלמוד ומשנה נקראו בתי מדרש וישיבות.²⁶

ר' יהודה הנשיא הוא שערך וסידר את המשנה, וגם הוא השתמש בביטויים הקשורים לתחומים שונים במסגרת לימוד תורה שבעל פה. כך מסופר עליו בגמרא (בבא בתרא ח ע"א):

רבי פתח אוצרות בשני בצורת. אמר: יכנסו בעלי מקרא, בעלי משנה, בעלי גמרא, בעלי הלכה, בעלי הגדה, אבל עמי הארץ אל יכנסו.

הביטויים הם: בעלי מקרא, בעלי משנה, בעלי גמרא, בעלי הלכה, בעלי הגדה.²⁷ מבין

26 הרב יששכר תמר חזר על דבריו גם בעלי תמר, ירושלמי כתובות ח, יא; שם יג, א.

27 ביטויים אלו מופיעים במקומות רבים, וחלקם נאמרו על ידי אמוראים, ואז יש להניח שכוונתם היא למה שאנו אכן קוראים גמרא. ראה: ספרי דברים, פרשת וזאת הברכה, פיסקא שנא; בבלי עירובין כא ע"ב; נד ע"ב; חגיגה יד ע"א; בבא מציעא לג ע"ב; בבא בתרא קמה ע"ב; סנהדרין קא ע"א. ויקרא רבה לו, ב; במדבר רבה ג, א; ח, ט, ועוד.

כל הביטויים בולט הביטוי: "בעלי גמרא" ויש לפרש שהכוונה היא לאותם שיודעים לעיין ולהעמיק בדברי התנאים.²⁸ במקום אחר נזכר מתח בין שינון משניות לבין עיון מעמיק באמור בהם. המתח הוא בין "משנה" לבין "תלמוד". כך נאמר בגמרא (בבא מציעא לג ע"א-ע"ב):

תנו רבנן: העוסקין במקרא - מדה ואינה מדה [זה יפה במקצת, אך לא יפה לגמרי]. במשנה - מדה ונוטלין עליה שכר. בתלמוד - אין לך מדה גדולה מזו. ולעולם הוי רץ למשנה יותר מן התלמוד. הא גופא קשיא. אמרת בתלמוד - אין לך מדה גדולה מזו, והדר אמרת ולעולם הוי רץ למשנה יותר מן התלמוד? אמר רבי יוחנן: בימי רבי נשנית משנה זו. שבקו כולא עלמא מתניתין ואזלו בתר תלמודא, הדר דרש להו ולעולם הוי רץ למשנה יותר מן התלמוד.

רש"י הסביר למה הכוונה במושג "תלמוד", ומדוע בימי רבי נאמרה אמירה זו:

תלמוד - הוא לתת לב להבין סתימות טעמי המשנה מהם, וכששתים סותרות זו את זו יבין לתרץ שיהיו שתייהן קיימות, או לדעת דברי התנאים החלוקים בדבר, ונימא: הא מני - פלוני חכם הוא.

רבי דרש שיחזרו ללמוד משנה, מפני שהוא ראה שחדלו לחזור ולשנן את גרסת המשנה, והלכו רק אחר הלימוד והעיון לברר הטעמים. רבי חשש שבעקבות כך ישתכחו המשניות, ויחליפו את שמות החכמים, ויחליפו בין פטור לחייב, ובין אסור למותר. לכן חזר ודרש "ולעולם הוי רץ למשנה - יותר מן התלמוד", כדי שילמדו גם משנה. ממכלול מקורות אלו ניתן להבין שהביטוי "תלמוד" שמופיע בדברי תנאים, אין כוונתו לסוג הספרים שלהם אנו קוראים תלמוד-גמרא, אלא בעיקר לאופן הלימוד, העיון והבירור. אכן הגמרא, התלמודים - הירושלמי והבבלי, מתאפיינים בלימוד עיוני ומעמיק בדברי התנאים.

על פי דברי הראי"ה קוק, ייתכן שאף הביטויים שבמשנה באבות - מקרא משנה ותלמוד - הם בעיקרם מאפיינים של דרכי לימוד שמתאימים למצב הנפשי ולהתפתחות הרוחנית, ולא רק ביטוי לספרים מסוימים (חבש פאר טו, דף מא א-ב; עין איה, שבת חלק א, פרק א סעיף נה):

28 כך יש להסביר מקורות תנאיים נוספים שנזכר בהם המושג תלמוד. למשל: תוספתא סוטה (ליברמן) ז, כא; תוספתא אהלות (צוקרמאנדל) ה, יב, ועוד.

הסדר המורגל הוא מקרא, משנה ותלמוד... כן הוא הסדר ההדרגי בתינוק המתחיל ללמוד מצד טבע הענין. שאם לא יקדם המקרא אין ענין למשנה גם מצד התכונות הראויות להיות נקנות ע"י הלימודים.

שלשה הם הענינים שצריך האדם להקנות לעצמו ע"פ לימודיו: רגשי הלב, שיהיה לבו לב שומע נוטה אל הטוב הקרושה ויראת ד'. אח"כ הידיעה המעשית, איך להוציא אל הפועל רגשי הלב הטוב בחיים ובמעשה, שהם כל דברי התורה הזאת המעשית. אח"כ הגברת השכל בעיון, בדברים העיוניים, בין המעשיים במה שצריך עיון ושיקול, בין בדברים המופשטים מהדעות והאמונות.

והנה בראשית ילדותו של האדם איננו ראוי להבחין סדר מעשי, כי רוחו זר מהחיים לפרטיהם ואיננו מכיר העניינים המסובכים הנמצאים בחיים בפועל, שהם הם הגורמים להצריך לאדם סידור מעשי לימודי, החושך הנמצא הוא הגורם את הצורך לאור ד', "נר לרגלי דברך", שיופיע. והילד בתומת לבו לא יוכל לשער כל אלה, כי לבו מלא תם ואהבה לכל החיים ורואה העולם כולו כמישור, מקור אורה ואמת, על כן לא לילד ללמוד המון פרטי גדרים מעשיים בהליכות החיים בפועל בראשית דרך התפתחות שכלו. אמנם הרגשות, צרכים לפתח בו רגשי קודש, שתומת הילדות תועיל להקליטם בלבבו הטהור והרך המוכן לאור קודש. על כן תורה שבכתב מוכנת לילד בראשיתו, שהיא אע"פ שממנה לא יוכל האדם להשתמש שימוש מעשי, אבל את הרגש הטוב היא מעוררת, קרבת ד', רחמיו והשגחתו, אהבתו וחמלתו על בריותיו וביחוד על ישראל עם קרובו. מוסר הנביאים, ותהלות אל חי אשר בכתבי קודש, המה מעוררים רגשי הלב הטבעיים להדריכם בדרך ישרה וקרושה. אח"כ כאשר יכנס יותר אל עמקי החיים, צריך להדריכו בלימודים מעשיים, שיבואו בתומם ע"י המשנה. ובהיותו כבר חמוש ברגשי לב נכונים ודעת המעשים הישרים, אז העת ראויה להגדיל שכלו בהתפתחות עיונית.

לימוד מקרא, תורה שבכתב, מעורר את רגשי הלב בדרך ישרה. לימוד משנה הוא לימוד מעשי, ותלמוד הוא עיון מעמיק יותר. אכן ספרי המקרא המשנה והגמרא, מאפשרים ללמוד את שלושת המאפיינים הללו - רגשי לב, ידיעה מעשית, והגברת השכל בעיון, אך ההכוונה במשנה באבות היא לא לספרים המסוימים הללו אלא לדרך הלמידה ולמאפייניה: מקרא - המפגש הראשוני עם הכתוב בתורה שבכתב, הרושם החיובי והטוב שהדברים עושים על ליבו של הלומד הצעיר. משנה - השינון, הידיעה והיישום הבסיסי. התלמוד - העיון המעמיק, המלבן והחוקר על פי פרשנות של תנאים

ואמוראים, ובמובן רחב יותר דבריהם של הגאונים, הראשונים והאחרונים, ועד לומדי הגמרא בני זמננו והדורות הבאים. הכל מוזמנים ונקראים להיות שותפים בדיון ובשיח המעמיק שהחל אצל התנאים והתעצם אחר כך אצל האמוראים, וממשיך לאורך כל הדורות עד עצם היום הזה.

כאמור, הגילים שנזכרו במשנה באבות מבטאים את נקודת האמצע מבחינת ההתפתחות האישית ובהתאמה לנדרש מבחינה לימודית, ולא את נקודת ההתחלה. כל זאת בהנחה שהלומד כבר התנסה וחווה למידה בתחום, וכעת בהגיעו לגיל האמצע המצוין במשנה באבות, יש איזו בשלות לקלוט את הדברים באופן נכון יותר.